

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)

Gál Miklós följegyzései I.

Dr. Gál Miklós (1889–1983) ügyvéd, az unitárius egyház főgondnoka (1938–1951), országgyűlési képviselő 87 gépelt oldalra terjedő visszaemlékezéseit tesz-szük közzé folytatásokban. Az 1949 novemberében elkezdett, majd az újra- meg újrafogalmazott „feljegyzéseket” a nagyapa a legifjabb Gál Miklósnak ajánlotta nem sokkal halála előtt. A néhol hiányos gépiratot az unoka őrizte meg, majd egy olvasható fénymásolatot átadott Hunyadi Attila Gábor történésznek, aki fel-ajánlotta lapunknak közlésre. A ~~szövegben~~ az elgépeléseket kijavítottuk, az uni-tárius, illetve az ismert közszereplők és események megértését segítő néhány lábjegyzetet iktattunk a szövegbe, az eredeti oldalszámozást szögletes zárójelbe tettük. Az átírás és szöveggondozás során alkalmazott jelek:

{ } – a szerző utólagos kézírásos betoldásai

[] a szerkesztők megjegyzései

<...> a gépiratból hiányzó részek

() a szerző saját zárójelei

{Szeretett unokámnak, legifjabb Gál Miklósnak
emlékül

1977. november 21.}

[1]

Feljegyzéseim

családomról és életem körülményeiről

1949. november 14-én kezdem írni e sorokat. Családom leszármazása okmányszerűleg összeállítva, életem fontosabb eseményeiről iratok, közlemé-nyek, újságcikkek és más nyomtatványok, feljegyzések, néhány kedves családi emlék, víg és szomorú, öröm és bánat – mindannyi íróasztalom fiókjaiban voltak

elrendezetten eltéve. Bizonyítványaim, okmányaim, összes ékszer arany és ezüst-neművel bankletétben. Mindezt elsodorta az 1944. évi őszi vihar. Az értékeket nem sajnálom úgy, mint családi és személyes irataimat, dolgaimat.

A mostani nehéz életkörülményeket tekintve kevés ember törődik a leszármazással, ősökkel, a családi tradíciókkal. Mind kevésbé törődik gyermek szülőivel, szülő gyermekével. Mégis, ha fiamnak vagy unokáimnak valamikor eszükbe jutna, hogy ki volt az apja és nagyapjuk, munkában avagy láblógotva töltötte[-e] el életét, ezért írom le emlékeimet, hisz én is már felejtteni kezdem azokat, s irataim elpusztulván, lehet, hogy adataim máris hiányosak és hézagosak. Nekem is sokszor szükségem lett volna apai, anyai családom feljegyzett adataira, csodálkozom, hogy senkinek nem volt szokásai a család eseményeit feljegyezni, s így megemlékezésem a nagyszüleim elődeire, adathiány miatt, már ki sem terjed. Apai dédapám[ról], Gál Istvánról csak annyit tudok nagyanyám gyermekkoromban történt mesélgetései alapján, hogy az 1848/49. évi szabadságharc idején egyedül ő maradt a családból Kövenden, s az 1849-es fosztogatást megúszta anynyival, hogy csizmáját húzták le a lábáról az orosz cár katonái. Ugyancsak nagyanyámtól hallottam, hogy az ő anyja családi neve Hunyadi volt, de mivel az egyházi anyakönyveket is az állami anyakönyvi hivatalhoz tették át, s ott betekintést nem engednek, az egyházi [2] anyakönyvekből sem szerezhettek további felvilágosításokat.

Én 1889. január 19-én születtem Tordán,¹ anyai nagyszüleim Rákos utcai házában, ahova édesanyám bejött Kövendről erre az alkalomra. Kövenden kereszteltek meg, s ezért a kövendi unitárius egyházközség anyakönyvébe vagyok bevezetve. Atyám Gál Mór² kövendi és környékbeli birtokos, anyám Barla Eszter. Szüleim házassága – amint hallottam – szerelmi házasság volt, de születésem után, apám viselkedése következtében, a házastársi viszony megromlott, ami anyámnak nagy lelki fájdalmat okozott. Velem együtt bejött szüleikhez Tordára, s el is vált apámtól. Szüleim aztán harcoltak azért, hogy kinek maradjak a gondozása alatt, de anyám nem engedett el maga mellől, s nála is maradtam 9 éves korom betöltéséig, egészen az ő haláláig, ami 1898 márciusában következett be, fiatalon, 33 éves korában megszűnő jóságos szívének dobogása. Most is előttem van szomorú arca, amint az utolsó télen a kályha mellett üldögélt, majd amint betegen ágyában feküdt, szívfájdalmaival szenvedően. Most is előttem áll a lakás

¹ 1983. június 2-án halt meg Tordán, Kövenden temették június 4-én.

² Kövendi Gál Mór (1858–1911) kövendi Gál Miklós (1820–1880) és Fodor Druziánna (1825–1908) gyermeke, testvére Jenő. Gál Mór 1911. május 1-jén halt meg, 3-án temették a kövendi családi sírba.

és környezet, amidőn nagyszüleim tudtomra adták halálát, s amidőn kikísértük az ótordai temetőbe.

Anyám halála után hamarosan gyomortífuszt kaptam, s így az elemi iskola 4-ik osztályából ki kellett maradnom, s e nehéz betegségből történt felgyógyulásom után apám és nagyanyám kövendi házához kerültem, s Kövenden vizsgáztam le az elemi iskola 4-ik osztályából. Az 1. és 2. osztályt az újtordai, a 3. osztályt az ótordai elemi iskolában végeztem.

1898 szeptemberében nagybátyám, Gál Jenő beíratott a kolozsvári unitárius gimnáziumba, s ettől az időtől fogva ő nevelt a legnagyobb szeretettel és gondossággal, és viselt minden nevelési költséget. Ezután már csak a vakációkat töltöttem Kövenden, ahol nyári szabadságát és a három nagy ünnepet is a nagybátyám is töltötte rendszeresen, meleg szeretetet érezvén édesanyja, az én nagyanyám iránt.

Atyám másodszer is megnősült, úgy hiszem, inkább csak anyám bosszantása céljából, Tanka Irmát vevén feleségül, kitől azonban szintén elvált. Mostohaanyám engem szeretett, velem jól bánt, s ez a jó viszony közöttünk mai napig is fennáll.

Leírom itt családom adatait, amennyire ezeket az adatokat ismerem.

Apai ág:

Az apai ág a Torda-Aranyos vármegyei Kövend községben élt, innen van előnevünk is. A címet egyik Rákóczi erdélyi fejedelemtől kapták, ott függött ebédlőnkben, ez is elveszett. Kövend [3] Aranyosszéknek nevezett régi közigazgatási körzet egyik, és elfogultság nélkül állíthatom, hogy a legszebb községe. Aranyosszék a székelyföldről történt, a tatárjárás utáni telepítés. Családunk tehát az 1200-as évektől fogva lakik Kövenden. Apai dédszüleim Gál István és neje [a név hiányzik] apai nagyszüleim Gál István és neje, Fodor Druzsiana, utóbbi Aranyosrákos községbeli születésű. Nagyapám az 1848/49-iki szabadságharc alatt nemzetőrkapitány volt. Amidőn Moga nevű román vezér hadával a környéket dúlta, s Kövendhez közeledett, nagyapám elébe ment, s megelőzően is ismeretségben lévén vele, arra kérte, hogy Kövendet kímélje meg. Moga ezt megígérte, s kiadta a parancsot, hogy katonái közül senki a faluba be ne menjen, s tényleg, ezúttal Kövendnek semmi bántódása nem lett. Nagyapám megvendégelvén Mogát és vezérkarát, majd leült velük kártyázni [az] akkortájt még a falu végén meglevő székházban, s reggelig elnyerte a tábor minden pénzét, de természetesen vissza is adta.³

³ A szerző utólagos kézírásos megjegyzése szerint ide a 3/1 jelzéssel ellátott gépiratot kellett behelyezni, ezért az oldalszámzásban zavar keletkezett. A betoldás ideje ismeret-

Több megemlékezés és könyv jelent meg Jókai Mór erdélyi utazásairól, s midőn Torockón az adatokat gyűjtötte az *Egy az Isten* regényéhez, nem találtam arra említést, hogy torockói útja alkalmával Kövenden is járt, ami kis kitérővel meg is történhetett volna, hisz oly közel fekszenek, hogy nagyobb gyermek koromban a kövendi és csegezi erdőn keresztül könnyen eljuthattam barátaimmal a torockói Székelykőre. Kövendről annyit írnak, hogy Aranyosszék székhelye volt, és a szék faluvégi házában tartották a szék gyűléseit, ahol megjelent a torockói megbízott is, S'ako [sic!] bányatulajdonos és a község bírása, a későbbi Zsakó család őse. Tény azonban, hogy Jókait Tordáról Torockóra az akkori tordai unitárius lelkész, Albert János is elkísérte, aki sok történetet mondhatott el Aranyosszékről Jókainak, úgyszintén a Tordai-hasadékról, s ezekből a történetekből sokat felhasználhatott Jókai. Apai nagyszüleim sógorsági és apatársi viszonyban is voltak Albert Jánossal, s ő említhette nagyapám Moga román vezérrel történt esetét. Amidőn gyermekkoromban hallottam nagyanyámtól ezt a történetet, s hogy ki volt náluk, s ki ült abban a bizonyos karosszékben, amely mindig az ebédlőkályha mellett volt, lehet, hogy én később rosszul emlékeztem az említett személyekre, mert a karosszék alsó lapján csak azt olvashattam bevésve, hogy Kazinczy Ferenc akkor meg akkor használta e széket nálunk történt látogatásakor. Ezen a széken én is sokszor ültem, de persze az 1944 őszi zűrzavarban ez is eltűnt, mint minden. Az oroszoknak a kertünkben egy nagy almafa alatt volt a lőszerraktárunk, innen hordták a lőszert a környékbeli, főként az Aranyos-parti csatározásokhoz. A lakóházat és melléképületeket az egész téli otttartózkodásukkor használták, s ami eléghető faanyag, kerítés, magtár- és istállóberendezés volt, tűzifával szolgált, a nagy ebédlőasztalon bontották a disznókat, trancsírozták a húsokat.

A valóság és tény azonban az, hogy nagyapám és Moga megegyezése alapján a községnek semmi bántalma nem volt, a faluba a román hadból senki be sem lépett. [5]

Amikor Jókai Mór [az] *Egy az Isten* című regényéhez az adatokat gyűjtötte, megfordult Kövenden is, és vendégünk volt. A fent írt epizódot is felhasználta ebben a regényében, Manaszé [sic!], a regény hőse tettei között említvén meg, s a tordai hasadékot tévén meg az esemény színhelyéül.

Nagyapám az 1860-as években, midőn az első kísérlet történt meg Magyarország alkotmányának helyreállítása iránt, Aranyosszék által küldött országgyű-

len, nem ugyanazon az írógépen készült, mint a szöveg többi része. A szerző a következő években javította és egészítette ki kéziratát: 1957, 1959, 1962, 1965, 1968, 1973. június 8., 1977. április 17., 1977. november 17.

lési követ volt. Akkoriban még lófogattal kellett Nagyváradig menni, csak onnan volt vasútvonal Pestre. Utazásait arra is felhasználta, hogy Aranyosszék gazdasági erejének növelése, a lakosság jövedelmének emelése céljából új mezőgazdasági termelőágakat vezessen be. Ő hozta el Kövendre az első rózsa- és kiflikrumpligumókat, talán nem is gondolván arra, hogy két évtized múlva nemcsak fő jövedelmi forrása lesz a falunak a krumplitermelés, hanem híres lesz a kövendi burgonya az egész országban. Azért írom, hogy az egész országban, mert az 1880-as évek végén, midőn nagybátyám a felvinci választókerület országgyűlési képviselője volt, a Borsszem Jankó című budapesti vicclapban nagybátyám úgy jelent meg, mint „a híres kövendi kukujó” – így is hívták Kövendén a krumplit –, krumpliból volt a teste, és krumpliból volt berajzolva a képmása. Akkoriban nem volt vétek még az országvezetők karikírozása sem, s nagy divat volt a politikai életben [ti. a karikatúra]. Ezt a politikai vicclapot is eltettem volt emlékeim közé, Csegezy Mihály bátyám adta volt át nekem, más családi⁴ <...> [4]

A politikai életben akkor is pártfegyelem volt, ha nem is olyan mértékben, mint a jelenkorban nálunk. Hallottam beszélni a családban, hogy politikai pályája is másként alakult volna, ha a gerince kissé hajlékonyabb. Mint fiatal képviselő került a szabadelvű pártba, s midőn a nagy hatalmú és erőskezű Tisza Kálmán miniszterelnök egy pártértekezleten kifejtett álláspontjával ellenkező nézetének adott kifejezést, Tisza előtt kegyvesztett lett ez a saját lábán álló képviselő, s még hozzá olyan fiatal[on]. Ezt az epizódot maga nagybátyám is elmondotta nekem, mintegy útmutatásként hozva fel. Eszembe is jutott ez nekem később több ízben, amidőn már én is szerepelgettem a közéletben, de vagyonilag független lévén, mindig megmondtam saját véleményemet, s nekem is volt részem abban, hogy elveszthettem egy miniszterelnök szimpatiaját.

Nagybátyám 1892-ig volt országgyűlési képviselő, ekkor a kolozsvári ítélőtábla felállításakor az igazságügyminiszter, akit akkoriban nagynak jellemeztek, Szilágyi Dezső,⁵ táblabírósgot ajánlott fel neki, amit elfogadván, Kolozsvárra költözött. Ennél a táblánál később tanácselnökké neveztetett ki, s ilyen minőségben ment nyugdíjba 1917 őszén. [Nagybátyámtól hallottam azt is, hogy Szilágyi Dezső neki jó barátja volt, s ő tanácsolta [a fénymásolás miatt olvashatatlan rész] politikai pályáját, s menjen el inkább táblabírónak, mert amíg Tisza Kálmán él, úgysem haladhat tovább e pályán.] Kolozsvárt az egyetemes unitárius egyháznál viselt tiszteletbeli tisztségeket, s a főgimnázium felügyelőgondnoka volt. Nyuga-

⁴ Itt megszakad a szöveg.

⁵ Szilágyi Dezső (1840–1901) politikus, igazságügy-miniszter, egyetemi tanár.

lomba vonulása után Tordára költözött, előbb külön háztartása volt, majd 1920. évben [ti. évtől] az én háztartásom keretében élt 1925. évben bekövetkezett haláláig (1847–1925). Családi sírkertünkben, Kövenden helyeztük örök nyugalomra.

Én őt a legnemesebb, a legmelegebb szívű jóságos embernek ismertem, aki engem végtelenül szeretett, igyekezett becsületes, munkás, egyszerű és szerény embernek nevelni. Igyekezett belém nevelni a pénz megbecsülését, annak értékelését, anélkül azonban, hogy tőlem valaha valami szükségést megvont volna. Neki köszönhetem, ha valamire vittem a társadalomban, s ha valamire vittem az életben. Az ő jóságos irányítása, felügyelete, gondozása nélkül semmivé váltott volna az én életem. Úgy hiszem, hogy tőle tanultam a rend[et] és pontosságot, s amíg tőlem telt és erre lehetőség volt, rend és pontosság volt magánéletemben, háztartásomban, gazdaságainkban, irodámban s mindenütt, ahol vezető szerepet vittem.

Anyai ág:

Édesanyám Barla Eszter. Nagyszüleim Barla Domokos (1831–1906) {apja várfalvi Barla Benjámín} és neje Ajtoni Eszter (1848–1916), [akinek] {szülei Ajtoni József és neje, Bölöni Domokos Klára}. Anyai nagyapám a Torda-Aranyos vármegyei Várfalván született, nagyanyám Tordán. Birtokos [6] családból származtak. Nagyapám fiatalkorában Várfalván szolgabíró (akkor dullónak hívták) volt, majd szavai⁶ birtokán gazdálkodott, s Tordára költözése után a vármegye pénztárnoka lett. Édesanyámról már megemlékeztem. Bár én csak 9 éves voltam elhunytakor, de jóságos, szerető arca gyakran megjelent életemben lelki szemeim előtt. Mellette és nagyszüleim házában csak szeretetben volt részem. Öröm volt, ha nagyapám magával vitt a Torda határi gazdaságba, avagy más kocsútra. Édesapám és nagyapám egy sírban nyugsznak az ótordai temetőben, míg nagyanyám a kolozsvári Házsongárdi temetőben van eltemetve, mivel özvegye után Erzsébet leányához Kolozsvárra költözött.

Visszatérek magamra:

A főgimnázium 1–8. osztályát a kolozsvári unitárius gimnáziumban végeztem. Közepes tanuló voltam, 1906-ban jól érett[ségiztem]. Minthogy nagybá-

⁶ Mezőszáva, Kolozs vármegye Mócsi járásához tartozott.

tyám igen jó barátságban volt Fekete Gábor⁷ táblai elnökkel, s fia, Sándor⁸ velem egy osztályban járt, a gimnáziumon kívüli nevelésünket összekötötték. Közös német- és hegedűtanítónk volt 8 éven át. Míg nekem még valamelyes hallásom volt, de Sanyinak éppen semmi, a hegedűt mindketten utáltuk. A költség és fáradság hiábavaló volt, mihelyt a szülői direkciónak lanyhult, a hegedűt soha többé nem vettem kezembe, s jelenleg még egy hangot sem tudnék kifogni. Hegedűmet egy tordai cigányprímás csalta el tőlem, de nem sajnáltam tőle.

Mint gyermek, én is elköttem azokat a csínyeket, amelyeket minden gyermek elkövet elemista és gimnazista korában, anélkül, hogy rosszabb lettem volna másnál. Már elemista koromban is politizáltam. Családi hagyományaimhoz híven 67-es kormánypárti voltam, talán az egész Újtordában egyedüli, egész Újtorda s a nagyapám is 48-as ellenzéki. Képviselő-választások idején a politika a gyermekek körében is kiélesedett, s én csak a két Almási fiú, hűséges barátainak köszönhettem, ha a választási küzdelmeket megúsztam verés nélkül, mert a két Almási fiú közrefogott, s úgy kísért haza az iskolából.

Közbevetőleg itt jegyzem meg, hogy mostanában olvastam Herczeg Ferenc *Gótikus ház* című regényét, amelyben az 1890-es évek társadalmi és politikai helyzetét rajzolja meg, kapcsolatban az akkori vezető egyéniségekkel s az ő társadalmi, írói és politikai szereplésével. Megerősödött bennem régi meggyőződésem, hogy az 1867-es kiegyezési alap volt az a helyes politikai út, amelyet [7] kelendő óvatossággal, körültekintéssel és kitartással Magyarország politikai és gazdasági önállósága megerősödése irányában tovább fejleszteni lehetett, nem pedig Hübele Balázs (sic!) módjára egyik napról a másikra mindent megteremteni.

Annyi évszázados szenvedés, az ország évszázados szétdaraboltsága s idegen uralmak alatt élése után váratlanul érte a magyart az ország területi egysége, önállósága és szabadsága, de a szabadságból szabadosság lett, a szabadsággal lelkiismeretlenül éltek vissza, a 48-asoknak mindenki hazaáruló volt, aki más véleményt nyilvánított, a politikai ellentét csak erősítette a régi magyar átkot, a szét húzást, az egymás iránti gyűlölséget s egymásnak ártani akarást.

⁷ Nagyfalusi Fekete Gábor (1845–1917) táblabíró, a kolozsvári főgimnázium felügyelőgondnoka, 1907-től haláláig az egyház főgondnoka. Az unitárius táblabírókról lásd: dr. Tóth György: Adalékok Nagyfalusi Fekete Gábor életrajzához 1845. X. 2. – 1917. VI. 18. In: *Keresztény Magvető* 74. (1942), 200–212.

⁸ Nagyfalusi Fekete Sándor orvosi pályafutását Kolozsvárott kezdte, majd igazgató főorvos volt Sepsiszentgyörgyön.

A Herczeg könyvéből is látom, hogy hány meg hány kiváló kortársa volt, akiknek tehetsége és képességei elposványosodtak a divatos kaszinói élet[ben] és a kártyaasztalnál. Az országnak erős gyengéje volt: céltudatos nemzetiségei. A nemzetiségi kérdés helyes megoldását nem tudták megtalálni, sőt ezt a kérdést merőben elhanyagolták, ha valamit tettek, az csak silány próbálkozás volt. Aztán midőn a koalíció kormányra került, rohamosan közeledtünk végzetünk felé, s amidőn a talaj már kellőképpen alá volt aknázva, nem segíthetett már rajtunk az erős kéz sem.

Gimnáziumi éveim alatt a „szabadságot” Kolozsvárt a Majális utcai Groisz kert jelentette, hol barátainkkal a föld alatt és a fák koronái között rablóvárat építettünk, élelmiszerraktárakat rendeztünk be, amelyet főként a Hoor és Fekete család éléskamrái bánhattak. A kert akkoriban 6-7 hold kiterjedésű is lehetett. Mi nyilakkal és parittyákkal voltunk felszerelve, s a szomszédos gör. kath. lelkész fiaival s az iskolásokkal állandó háborút viseltünk, aminek bizony sok ablakbetörés, de sebesülés is volt az eredménye.

Gimnáziumi éveim alatt minden vakációmát Kövenden töltöttem, mindenkinek megvolt a maga varázsa. Októberben a napokig tartó szünet, a gyümölcsbőség, karácsonykor a szánkózás, húsvétkor a tavasz nyílása, s a hosszú nyári vakáció alkalmával a boldog, falusi, szabad élet, a mező-, szőlő- és erdőgazdaság minden fázisa, mely már gyermekkoromban nagyon érdekelt. A kövendi nagy kertben itt-ott saját művelésű kertecskéim voltak, baráti gárdát szerveztem a falusi fiúkból, lakmároztunk a bőséges ribizli, egres, eper, málna s egyéb nyári gyümölcsből, s ha barátaim jóllaktak, rendre elszállingóztak, de ha eszükbe jutott a gyümölcsévés, ismét felkerestek. Volt három foxikutyám, az ezekkel való egér- és hörcsögfogás, macskavadászat, a kövendi tóban való fürösztésük szintén a napi [8] programhoz tartozott.

Negyedik gimnazista koromban vizsga után hátilovat [hátaslovat] kaptam teljes felszereléssel, s egy lovászmestertől lovagolni tanultam, természetesen először a szőrén, ami fájdalmas feltörésekkel járt, s csak ha már megültem szőrén a lovat, aztután nyeregben [is megtehettem]. A lovaglás nagy élvezetem volt, s folytattam is vakációm alatt mindaddig, míg anyám halálával (1858–1911) megszüntettük a kövendi állattartást. Nagybátyám arról sem feledkezett meg, ha nyáron valahova utazott, hogy magával vigyen, így együtt voltunk Homoródon, Maroshévízen, Borszéken.

Nagybátyám takarékosághoz szoktatott. Hányadik osztályba jártam, anynyiszor 2 krajcár volt a napi zsebpénzem. Ezt azonban nem volt szabad elköltenem, hanem havonta a postatakarékba kellett befizetnem. Ezen kívül kiflire s egyéb apróságra külön kaptam pénzt, miről azonban el kellett számolnom. Pos-

tatakaréki betétem még szaporodott azokkal a koronákkal, esetleg egy-egy arannyal, amit nagyanyáimtól, nagynénéimtől kaptam időnként, avagy ha az általam vett, esetleg kapott malacot, borjút felnevelték, s felnőve eladhattam.

A gabonahordáskor kihullott szem és törmelék az enyém volt, a munkásokat, béreseket biztattam, hogy minél többet tapossák és szaporítsák a törmeléket. Ennek ára szintén a takarékbba ment. 1910. évben a krajcárokból, koronákból a betétem annyira felszaporodott, hogy a nagyapámtól 1/3 részben örökölt, tordai Jósika utcai háznak 2/3 részét nagynénéimtől 13.334 koronáért megvásároltam abból a célból, hogy ha Tordára költözöm, legyen megfelelő épület lakásom és ügyvédi irodám céljára.

1906 őszén nagybátyám a Petőfi utcai 5 szoba, mellékhelyiségekből álló lakásba költözött, s így én, mint I. éves jogász, újonnan bútorozott, külön dolgozó és hálószobát kaptam, tehát már nagy fiú lettem.

Hivatásszerűleg a jogi pályát választottam, 1906 szeptemberében beiratkoztam a Kolozsvári Tudományegyetem jog- és államtudományi fakultására. Az I. és II. év végén alapvizsgáimat pontosan letettem, a nagybátyám jóvoltából és gondoskodása folytán a III. évet a berlini és müncheni egyetemeken hallgattam. 1908 szeptemberében nagybátyámtól kaptam egy 7.000 koronás hitellevelet, aztán megfelelő ruhaneműket, frakkot, frakkzsakettet, s egész Európára szóló útlevelemmel a zsebemben október elején Bethlen Károly⁹ és Darkó Ákos¹⁰ barátaimmal elindultunk Kolozsvárról, és Budapesten töltve egy napot, harmadnap reggel a berlini Friedrichstrasse-i pályaudvaron szálltunk ki.

[9]

Berlinben egy Carlstrasse-i penzióban laktam, barátaim magánlakásban. Ott volt még ez évben Bethlen Béla¹¹ is, és mint egykorú fiatalok, sokat voltunk együtt. Valahányszor csak visszaemlékszem erre a külföldön eltöltött évekre, mindig mély és igazi hálával gondolok nagybátyámra, ki lehetővé tette nekem nemcsak a sok élvezetet, de a sok tapasztalni-, látni- és tanulnivalót. Egészen más áttekintést nyertem az életről, az ember életének, küzdelmeinek céljáról, talán egészen más ember is lett belőlem, mint ami lettem volna e külföldi út nélkül. Jó hatással volt rám a német alaposág, pontosság, körültekintés, az amerikaiak-

⁹ Bethlen Károly gróf (1889–1916) az első világháború idején Volhíniában halt meg 1916. szeptember 20-án.

¹⁰ Darkó Ákos (1888–1958) a református egyház Igazgatótanácsának előadó-tanácsosa, 1926-tól az Országos Magyar Párt kisebbségi, jogi és történelmi szakosztályának tagja, 1949–1958 között a *Református Szemle* szerkesztője.

¹¹ Bethlen Béla gróf (1888–1979) jogász, földbirtokos, az Országos Magyar Párt elnöke, képviselő a bukaresti parlamentben.

tól ellesett gyors felfogás és gyors cselekvési képesség, az angol hidegebb modor, a felmerült kérdések higgadt megítélése, s csak az azutáni konzekvencialevonás, a lengyel, orosz és francia életvidámsága s az életre vonatkozó könnyelműbb felfogása. Mindebből magamba szíva, ami az én egyéniségemhez illett. A magammal vitt társadalmi beilleszkedéssel nem voltam egyáltalán meglegedve, hibáztattam az osztálytagozódás túlméretezett voltát, ki nem állhattam a hányaveti, uraskodó dzsentriskedést, az ifúság flaszterkoptatását, amiben első egyetemi éveim alatt én is részt vettem. Bár úriembernek tartottam magam, megteltem őszinte, demokratikusabb érzésekkel, felfogással, embertársaim iránti megbecsüléssel, s így én is későbbi életpályámon megbecsülést kaptam tőlük. Az emberekkel történt érintkezésekben a szükségszerű határvonalat betartva kellő harmóniában tudtam élni embertársaimmal. Igyekeztem egész életemben altruisztikus alapon rendelkezésére állni embertársaimnak, szociális érzékennél fogva segíteni a rászorulókon, alkalmazottaimat megfelelően ellátni s a fizetésen felüli ajándékokkal még hűségesebbé tenni. Viszont sohasem futottam az ún. magasabb társadalmi osztálybeliek barátságáért, ha könnyelmű és léha volt az illető, felületes volt az ismeretség, de ha értéket találtam benne, azt a mágnásban is megbecsültem. Ez a magatartásom hozta magával azt, hogy a mágnások között is több jó barátom volt, akiktől én csak megbecsülést és értékelést kaptam, és soha nem érezhettem a velük való érintkezésben, hogy én nem vagyok gróf vagy báró, ez esetben nem is létezhetett volna közöttünk baráti kapcsolat.

1908 őszén-telén már előrevetette árnyékát az elkövetkezendő világháború. A balkáni bonyodalmak miatt Magyarországon és Ausztriában is elrendelték a részleges mozgósítást [10], vasúti korlátozások voltak. Hazuról küldött láda alma-körte hat hét múlva érkezett Berlinbe, részben megfagyva. Mégis a helyzet nem fajult odáig, hogy külföldi tartózkodásokat [tartózkodásomat] félbeszakította volna. 1909 tavaszáig egyfolytában Berlinben tartózkodtam. Bevallom, hogy az egyetemi előadásokkal kevesebbet törődtem, mint műemlékek, múzeumok, képtárak, kiállítások, intézmények látogatásával. Válogathattunk a legjobb színházak előadásában, operában, az akkor híres Reinh[a]rdt rendezte színi előadásokban, a Lessing Theater Ibsen-drámáiban. Nem voltam lusta a szórakozások minden fajtájának kiélvezésében sem, a penzióban Európának és Amerikának majdnem minden országából voltak szállóvendégek, kik közül nagyon sokkal összebarátkoztam, persze az udvarlás sem maradt utolsó helyen. Amit az amerikai leányoktól nyelvtudásom bővítése céljából tanultam, persze a legelső az „I love you” volt, és „hag mi and kis mi” – ez utóbbit nem tudom az angol helyesírás szabályai szerint leírni, csak úgy, amint kimondják. A francia lányoktól a

„T'aime”, hogy a lengyel, orosz, holland nők miként tanítottak erre a szerelmi konverzációban oly lényeges kijelentésre, már nem emlékszem.

Társaságban bejártuk Berlin sok étkezdéjét, mulatóját, lokálját, bállokba jártunk, s átéltük az új évnek német módszer szerinti megünneplését. Bálban voltunk, s éjféle 12 órakor elhangzott a „prosit Neujahr” – boldog, boldogtalan egymás nyakába borult. Ilyenkor megnyíltak az otthon ünneplők ablakai, és „prosit Neujahr” kiáltásokkal volt teli a város.

A sok jövés-menés, a társaságbeli élet bizony erősen igénybe vette hitellevelemet, s szívszorongva mentem a Dresdener Bankba újabb összegeket kivenni, látván tőkém folytonos apadását, aggódva, hogyan is húzom ki őszig, mert arra nem is mertem gondolni, hogy hitellevelem felül még pótlást kérjek. Mégis váratlanul is segített rajtam a karácsonyi angyaljárás: nagybátyámtól, nagyanyámtól befutott nem várt összeg. Akkoriban még nem volt olyan nagy divat a sport, én egyébként sem voltam valami nagy sportman, nem is vágytam a német Burschenschaftok¹² vívógyakorlataira s a német fiúk által viselt arcplezúrokra,¹³ csupán a leányokkal az Eispalastba jártunk korcsolyázni már novembertől kezdve, ahol fűtött műjégpálya volt zárt helyiségben, a földszinten Bier-, az emeleten Wein Restaurant – végtelen kellemes esti tartózkodási hely. A gyönyörű [11] Tiergartenbeli séták, a Reichstagsgebäude,¹⁴ Siegessäule,¹⁵ Brandenburger Tor, Unter den Linden,¹⁶ Friedrichstrasse, Leipzigerstrasse, császári palota, őrségváltás mind megannyi élmény. Hát a Wertheim és Tietz nagy áruházak,¹⁷ melyekben egy napig el lehetett barangolni! Berlini tartózkodásom alatt járt Berlinben az angol uralkodói pár, láttam díszes bevonulásukat. Még most is előttem áll, miként lelkesedett a berlini nép a Hohenzollern uralkodóházáért. Amidőn az uralkodóház valamelyik tagja áthajtatott a Brandenburger Tor középső, fenntartott íve alatt, s felhangzott a szokásos kürtjel, lengtek a kalapok, zsebkendők a

¹² Burschenschaft (ném.): hallgatói szövetségstípus, amely a német, osztrák és chilei egyetemi hallgatók szélesebb társadalmi rétegeket is felölelő szerveződési formája volt. A 19. században alakultak meg a liberális és nemzeti ideológiák mentén. A tagok a vívásban is gyakorolták magukat.

¹³ Plezúr: sebhely.

¹⁴ A Német Birodalom parlamentjének székhelye.

¹⁵ A berlini Győzelmi oszlop.

¹⁶ Berlin ismert sétálóutcája, amely a város számos turisztikai látványosságát köti össze, a Párizsi tértől a Brandenburgi kapuig fut. A Friedrich és Leipziger strasse metszi.

¹⁷ Hermann Tietz alapította meg Németország első nagy áruházát, amely a mai mallok elődje volt. 1900-ban nyitotta meg üzletláncá berlini fiókját a Leipziger strassén. 1885-ben nyílt meg a Wertheim áruházlánc berlini fiókja, három évvel Tietz gerai üzlete után. A Wertheim család még 1852-ben nyitotta meg első szerény rövidáruboltját Stralsundban.

levegőben, s hangos volt az utca a „hoch” kiáltásoktól. S hat év múlva az első világháború halálos ellenségévé tette az angol és német népet, s nem kellett 10 év ahhoz, hogy a veszített háború után elmeneküljön birodalmából a hatalmas császár, s Hollandiában élje le utolsó éveit.

Visszagondolok berlini tartózkodásomra, enyém volt akkor a világ, még 20 éves sem voltam, s bizonyára túlértékeltem magas személyiségemet, mert midőn a penzióban barátnőim és barátaim megünnepelték Miklós napját, egy orosz asszony – ki mellett bizonyára legyeskedtem – egy német nyelvre lefordított Tolsztoj-regényt adott ajándékba, s így dedikálta a könyvet: „Lieber Miki {denke dran}, bis zwanzig bist du noch kein Mann.”¹⁸ De nem keseredtem el túlságosan, mert még csak hat hét hiányzott a 20. évemből.

A penzióban kedves zeneesték is voltak, bejárt oda Kerpely Jenő,¹⁹ a híres gordonka művész, élveztük játékát. Kerpely és barátja Farkas Laci idősebbek voltak nálam, kiforrottabb gavallérok – csak a magyarokat említem, mert mi általában kedveltebbek voltunk a nőknél, mint más nemzetbeliek – , bizony nekem nagy konkurenciát jelentettek a nőknél, nem is szólva a végtelen finom modorú és intelligens Csathó Kálmánról,²⁰ ki néhány hónapig szintén a penzióban tartózkodott, s berlini színházakban a színpadi berendezéseket és a rendezést tanulmányozva. Akkor még nem gondoltuk, hogy olyan közkedvelt, híres író lesz belőle.

A berlini egyetemi félév leteltével tanulmányútra mentem, Németország más részeinek megismerésére. A látottak, tapasztalatok, benyomások leírása természetesen végtelen hiányos, mert több mint 30 évre visszaemlékezni, elnevezéseket, nevezetességeket, neveket említeni – most nagyon nehéz. Nagy segítségemre lennének akkori feljegyzéseim, Baedekereim,²¹ mindezek szintén elvesztek 1944-ben.

Lipcse, Drezda, a Sächsischer Sweitzen keresztül Prágába, csodáltam [12] a gyönyörű fekvésű Hradstint, s bejártam a királyi palotát, amelyhez sok magyar emlék is fűződik. Vasárnap tanúja voltam a Wenzelsplatzon lejátszódó német-cseh diákcsetepatének, mely akkoriban divatos volt ott vasárnaponként. Ismét egy újabb jele a közelgő világfelfordulásnak, de akkor még nem gondoltuk ezt meg egész komolyan. Visszagondolva a drezdai tömérdek műkincsnek, az ottani

¹⁸ „Kedves Miki, gondolj arra, hogy amíg 20-at be nem töltöd, nem vagy még férfi.” A „denke dran” olvashatatlan áthúzás fölé kézírással betoldva.

¹⁹ Krassai Kerpely Jenő (1885–1954) gordonkaművész, főiskolai tanár.

²⁰ Csathó Kálmán Jenő (1881–1964) magyar író, színházi rendező.

²¹ Útikönyv.

mérhetetlen értékű festmények tömegére s arra az Elbe melletti gyönyörű fekvésű városra s ezekkel kapcsolatosan azokra a szörnyű angol–amerikai bombázásokra, amikor annyi mindezekből megsemmisült és cca 200.000 ember pusztult el a bombázásban – mégiscsak arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szörnyűsége a háború.

Utam folytatása Hamburg, Bréma, e két híres német kikötőváros látogatása, aztán Hollandiába mentem, ahol Bethlen Bélával volt találkozásom Hágában, s odakerülvén Bethlen Károly és Darkó Ákos is, bebarangoltuk még Hollandia nagy részét, tanulmányozva a múzeumokat, képtárakat, a belterjes állattenyésztést, tejtermelést. Meglátogattuk a nagy múltú kikötővárost, Amsterdamt a jellegzetes régi stílusú épületeivel, kimentünk az előkelő tengeri fürdő Scheveningenbe, de ott még szesz előtti időszak volt.

Hollandiából Belgiumba utaztam, illetve helyesbíték a sorrend kedvéért, mert oda csak később jutottam el, lesz erről szó még későbbi írásomban.

Berlinbe visszatérve még kirándulásokat tettem a környék megismerése céljából, Potsdamba, a porosz királyok régi kedvenc tartózkodási helyére {akkor született meg Berlin szerencsétlen kettévágása „nyugati” és „keleti” zónára osztva. Azóta is állandó marakodási pont a kelet és nyugat között. Így született meg aztán „Keletnémetország”, s így Németország kettéosztottsága}. A gyönyörű parkban épült kastély s mellette a történelmi szélmalom. Ezt a szélmalmot mai szemmel még jobban megvizsgálám, hisz jogvitára adott alkalmat a hatalmas porosz király s későbbi német császár és az egyszerű molnár között a tulajdon szentsége, most már idejét múlt ideológia alapján.

Az egyetemi év második felére Münchenbe mentem át, s ott iratkoztam be a jogi fakultásra. Ekkor már jobban értettem a német nyelvet, az előadásokat is inkább figyelemmel tudtam kíséni, de ebben ismét újabb nehézségek is merültek fel: május-június volt, mindennapi tenisztársaságom s a játék után felségesen esett az Iser menti Volksbad kék csempéjű tartályainak hűsítő vize. Aztán gyönyörű kirándulások [13] a zöld vizű Iser mentén, barangolás Észak-Bajorországban, Beuruth [Bayreuth] a híres passiójáték²² színhelye, Hohenschwangau, Linderhof, Neuschwanstein Lajos bajor király²³ legendás hírű, gyönyörű kastélyai. München a sok történelmi emlékekkel, világhírű múzeumaival, képtáraival, az

²² Minden bizonnyal a Bayreuther Festspiele nevű zenei fesztiválról van szó, amelyet a zeneszerző Richard Wagner kezdeményezett operái színre viteléért Bayreuthban, amely 1876-ban vette kezdetét, s amelyet mind a mai napig megrendeznek Wagner leszármazottai.

²³ II. Lajos bajor király (1845–1886).

idillikus Englischer Garten, művészekkel teli város, s nem megvetendő a jellegzetes Hofbräuhaus azzal a jó, vastag barna sörével. Minden olyan meghitt, kedves, ahogy a német mondja, „gemütlich” volt Münchenben és környékén, s 20 év múltával innen indult ki a hitleri imperializmus.

Münchennt júliusban hagytam el, s egy gyönyörű útra indultam. A romantikus német Nürnbergben egy amerikai családdal volt meglevezett találkozásom, a leány még berlini „flammém”²⁴ volt. Frankfurt, Wiesbadenben [sic!] hajóra szálltam, s a Rajnán Kölnig hajózva gyönyörködtem a Rajna partjainak csodás panorámájában. Ezek a legendás partok romantikus szikláikkal, kastélyakkal, barlangjaikkal, melyekből a költők szirének énekét hallották. A Rajna menti utat élvezni igazán csak hajóról lehet. A régi haditudomány szerinti Rajna-vonal, mint védelmi vonal, a Saar-vidék szén- és vasércbányáival, nehéziparával, Franciaország és Németország évszázados féltékenykedésének és villongásainak okai, a világháború megindulásának is egyik tényezője.

Kölnből Brüsszelbe mentem, Ostendében kiélveztem ennek az Északi-tengeri luxuriózus világfürdőnek szépségeit, páratlan puhaságú homokját. Hogy már nagyzolva azt is elmondhassam, hogy Angliában is jártam, Ostendéből át-hajóztam Doverbe, de tovább már nem hajózhattam nyelvtudásom hiánya miatt, de azért sem, mert szabadidőm már fogytán volt, s hátra volt még Párizs és Svájc.

Utazásom folytatása Párizsba vitt. Francia nyelvtudásom csak annyi volt, amennyit 20 nyelvóra leforgása alatt a müncheni Berlitz iskolában szereztem, ezzel a nyelvtudással érkeztem Párizsba, nyilvánvaló, hogy ez sok nehézséget okozott, de azért mégis megéltem. Itt is penzióban laktam, közel a Champs-Élyséeshez, szóval központi és előkelő helyen. További nyelvórákat vettem egy öreg francia tanártól, aki royalista volt.

Séta közben a Champs-Élysées-n találkoztunk a francia köztársasági elnökkel, Fallières-rel,²⁵ ki másodmagával jött velünk szemben. Az én francia tanítóm odakiáltott nekik: „bandit, bandit”, én aggódtam, hogy most már mi következik, de semmi [14] következménye ennek nem volt. Jellemző ez azokra az időkre, hogyan értelmezték akkoriban a sajtó-, gondolat- és véleménynyilvánítás- és egyéb szabadságjogokat.

Párizs egészen más volt, mint Berlin. A német komolysággal és alapossággal szemben a francia könnyűvérűség, mulatni és szórakozni vágyás, cifrázkodás szeretete, persze itt nagyobb is volt a nyomor. Nézni, látni és ismeretkört tágítani

²⁴ Németül die Flamme a. m. láng, szenvedély.

²⁵ Clément Armand Fallières (1841–1931), 1906–1913 között volt Franciaország elnöke.

itt volt elég alkalom. A gazdag múzeumok, képtárak, a Tuileriák s a többi régi királyi kastélyok, történelmi emlékek. Sèvres, Fontainebleau, Versailles, Neuilly és a városbeli kedves helyek: Champs-Élysées, Arc de Triomphe, Bois de Boulogne, Place de la Concorde, Rue de Rivoli, a boulevardok népes és hangos élete, Notre Dame, Luxembourg, Opera, Comedie Française s a többi színházak, varieték. Megismerkedtem Párizs éjjeli életével is, s az apacsokat²⁶ nemcsak a színpadon láttam, hanem az utcán is találkoztam velük. Egy ízben éjfél után a Mont Martre-i Moulin Rouge-t elhagyva spórlás szempontjából gyalog, torony-iránt vágtam át a Champs-Élysées irányába, hogy hazajuthassak. A térképet tanulmányozva ez nagyon is egyszerűnek látszott. Valósággal megborzadtam azonban, hogy a fényárban úszó két boulevard közti utcák milyen sötétek voltak. Innen is, onnan is előtűnt a kapualjakból, elrejtett kanyarulatokból egy-egy bizalmatlan külsejű alak, szemükre húzott sapkával. Közel jöttek, meg-megnézettek, de úgy látszik, hogy nem nézhettem ki jó fogásnak, utamra engedtek. Bizony elég szívszorongás közepette értem el otthonomba.

Kevés volt a Párizsban töltött hat hét, de igyekeztem sokat látni. Bizony, már annak 56 éve, hogy én ott voltam, azóta két világháború érte Párizst is, sok minden változott ott is, de mégsem annyira, mint más főváros képe, bizonyára nem bántották a régi művészi alkotásokat, hisz mindannyihoz történelem fűződik, s ezeket a lényeges, régi nimbuszú helyeket, építményeket nem bontották le, nem semmisítették meg, hogy helyettük felhőkarcolókat építsenek.

Induljunk egy kis sétára lakásomról, amely a Champs-Élysées-hez volt közel. Mindjárt eljutottam a Grand és a Petit Palais-ban elhelyezett múzeumokhoz, velük majdnem szemben a mindenkori köztársasági elnök rezidenciája, a Palace d'Élysées. Továbbmenve a Place de la Concorde-on voltam, ahol még nem egész két évszázad előtt a Guillotin orvos által feltalált és [15] ajánlott lesújtó bárd oltotta ki mintegy 2800 ember életét, itt fejezték le XVI. Lajost 1793-ban, s néhány hónap múlva feleségét, Marie Antoinette-et, de itt hajtotta fejét a bárd alá Danton és Robespierre is...

A térrel határos a Tuileriák kertje a Louvre-val, francia királyok székhelye, most határtalanul gazdag múzeum, amelynek még csak futólagos megismerésére is egy hét szükséges. Itt csak a Venus de Milót említem, de ott van a régi egyiptomi, görög, római művészi alkotásoktól a jelenkorig minden számottevő művész alkotása, az olasz, holland, spanyol, francia, német, angol mesterek és a mi Munkácsynk művei is.

²⁶ A. m. prostituáltakat.

Az előkelő Rue de Rivolin a Bastille-térre érünk, ahol 1789-ben lerombolták az ilyen nevű börtönt, szabadon engedvén a foglyokat, mely cselekménnyel kezdetét vette a francia forradalom. Térjünk vissza a Place de la Concorde-ra s a híres Madeleine-templomra, ahol kezdődik a nagy boulevard, a Boulevard des Italiens, tovább az Opera.

Most aztán ugorjuk ide-oda, bolyongjunk a Quartier Latinben, sétáljunk a Luxembourg-kertben, meghatódva álljunk meg a Notre Dame-katedrális előtt, lépünk be a Sorbonne-ba, mely annyi tudóst nevelt az egész világ számára.

Nem lehet felejteni a Szajna bal partján épült Pantheont, ahova hazahozták Elbáról a korzikai kapitányból császárrá emelkedett Napóleont, aki mégiscsak büszkesége mai napig is a francia népnek.

Van valaki, aki nem csodálta meg akkoriban a legmagasabb és legnagyobb diadalkaput, az Arc de Triomphe-ot s azon túli csillagszerű avenue-k elágzásait, amelyek egyike a Bois de Boulogne-ba vezet? Külön csoda volt a Tour Eiffel, amely akkor épült, amikor én születtem, akkoriban világcsoda, mert 300 méter magas, több, mint 1000 lépcsője van, liftváltással könnyű feljutni a harmadik emeletre, ahonnan gyönyörű a kilátás.

A botanikus- és az állatkert is tanulságos látnivaló, bár az állatkert messze {marad} a berlinitől. Ki tudja azonban, hogy mi van a berlini állatkerttel is a második világháború után?

Rövid időm miatt Párizs környékére csak keveset rándulhattam ki. Eljutottam St.-Claude-ba, megnéztem Sèvres-ben a régi híres porcelángyárat és kiállítását.

Természetesen tanulságosabb Versailles meglátogatása, [16] ahol egy napot töltöttem, de nyilvánvaló, hogy a palotában elhelyezett műemlékek, műrecek, történelmi ereklyék megszemléléséhez, a rengeteg helyiség bejárásához több nap szükséges. XIV. Lajos előtt csak egy vadászlak volt ott, neki támadt arra kedve, hogy ott rezidenciát építsen. A monda szerint csak a földmunkához, a vízvezeték[hez] s a Párizsba vezető út építéséhez 36.000 munkást és 6.000 lovat használtak. A költségek utólagos becslés szerint mintegy 500 millió frankba kerültek, ami az akkori viszonyok szerint hatalmas összeg volt. De a Napkirály azt is megtehetette, dacára, hogy országa örökös pénzügyi nehézségekkel küzdött.

Sok történelmi esemény kapcsolódik Versailles-hoz. XIV. Lajostól fogva itt volt a francia királyok rezidenciája, és 1789-ben ide vonult fel Párizs népe, köztük néhány ezer asszony, és XVI. Lajost arra kényszerítették, hogy elhagyja Versailles-t, tegye át székhelyét Párizsba. 1870/71-ben itt volt a német hadsereg főhadiszállása Vilmos császár[ral] és Bismarckkal az élén, itt diktálták a franciáknak a békét, illetve annak feltételeit, itt vette fel Vilmos a császári címet.

Versailles-ban székelt az első világháború után az angol–amerikai–francia, békét diktáló konferencia, itt adták vissza Németországnak a kölcsönt, itt hirdették ki a kertben levő Trianon palotában a Magyarországra oly lesújtó ítéletet.

De ne foglalkozzunk látogatásom utáni eseményekkel, hanem élvezzük a Versailles-i nagy kiterjedésű parkot, s lépjünk be a Grand Trianonba, amelyet XIV. Lajos épített egyik kegyencnőjének, és a Petit Trianonba, amelyet XV. Lajos épített du Barry grófnénak.

Még egy kirándulást tettem Fontainebleau-ba, ahol szintén van palais, egy régi vár helyén épülve, bár ez is királyi tartózkodási hely, de szerényebb környezetben. Szívesen tartózkodott ott Napóleon, itt mondott le a császárságról is, de kedvenc tartózkodási helye volt Marie Antoinette-nek, s általában a párizsi előkelőségekből soknak nyári tartózkodási helye. Nagy kiterjedésű erdő veszi körül, régen vadászatok színhelye.

Sajnos már nem futott[a] az időmből, hogy tovább maradhassak Franciaországban, letelőben volt a III. egyetemi év, melyen nem kellett vizsgázni, s adva volt a lehetőség egyéb ismeretek szerzésére, utazásra. Hazafelé indultam Svájcra át. Svájci állomásaim: Genf, Lausanne, Montreux, Interlaken, a Mont Blanc megmászása, Zürich a Vierwaldstadt-i tóval – vonaton, hegyi villamossal, fogaskerekűn és gyalog. Gyönyörű és váltakozó tájak, soha nem [17] látott vidékek, a természet valóságos csodái.

Még Innsbruckban töltöttem kevés időt, néhány pillantás a tiroli tájakra, aztán Wienben Stefanskirche, Graben, Prater, Schönbrunn, s aztán Budapesten át visszatértem októberben Kolozsvárra, ahol az állomáson a nagybátyám várt, ki nek mint mindent, ezt a gyönyörű évet is köszönhettem.

A mostani embernek, aki még nem élt az 1914 előtti, ún. boldog békeidőben, elképzelhetetlenül valószínűtlen lehet az, hogy egy Tordán, az alispán által fél óra alatt kiállított útlevéllel, amely egész Európára szólott Oroszország kivételével s egy Kolozsvárt kiállított bankhittellevéllel a zsebében az ember bebarangolhatja egész Európát, nem volt valutanehézség, nem volt feketézés, nem volt nehézség átjutni az országhatárokon, ez természetes és mindennapi volt, mindez a legtermészetesebb emberi jogokhoz tartozott, amelyek minden szabad embert megilletnek.

Az egyetem IV. évére ismét Kolozsvárt iratkoztam be, így már közelebb jutottam a komolyabb vizsgák letételének terminusaihoz s a munkás élet megkezdéséhez. Itt is volt azonban egy kis intermezzo. 1909–1910 telén nagy társadalmi élet volt Kolozsvárt, s mint fiatal ember, rengeteg meghívást kaptam leányos házakhoz. Nagy divat volt akkor leányos házaknál a fogadónap, voltak a hétnek

olyan napjai, midőn d. u. 6 órától fogva 3 helyre is el kellett menni. Vasárnap és hétfőn virradólag rendszeren reggel mentünk haza, s akkor is csak fürdésre maradt kellő idő, mert 11 órakor már a sétateri jégpályán kellett lenni. Ezen a télen nagyon sok és fényes bál is volt Kolozsvárt, de férfiszabadságomat sem élvezhettem sokáig, mert mindinkább megkedveltem a kis Ferencz Titát,²⁷ későbbi feleségemet.

1910 májusában letettem az első jogi szigorlatot, és bevégezvén egyetemi éveimet, dr. Ötvös Lajos, akkoriban egyik legkeresettebb és legképzettebb kolozsvári ügyvéd irodájába ügyvédjelöltként beiratkoztam, ahol főként kereskedelmi, váltó-, vagyoni jogi és telekkönyvi ügyekben kiterjedt gyakorlatot szereztem. Szeptemberben már megszereztem az államtudományi doktorátust, és 1911 májusában a jogtudományit, s Torda-Aranyos vármegye tiszteletbeli szolgabírójává és alügyészévé neveztettem ki. [Az] 1911. évben elhalt édesapám, s május végén megtörtént az eljegyzésünk is. Persze én voltam a legboldogabb ember a világon, s minden gondolatom az volt, hogy midőn csak lehet, szakítsak néhány napot, hogy menyasszonyommal lehessenek. Persze folyt naponként ládászámra a levelezés.

Feleségem és én is egyetlen gyermekek voltunk. Feleségem apja Ferencz Gyula m. kir. erdőtanácsos, anyja Pataky Tinka.²⁸ Atyját már 14 éves korában elvesztette,²⁹ s özvegy édesanyjával Pataky László és neje, Sombori Krisztina {a nagyszülők} magyarsárosi házához költöztek, s eltekintve néhány hónapi téli kolozsvári tartózkodástól, Magyarsáros volt állandó lakhelyük. Apai nagyszülei Ferencz József unitárius püspök és neje, Gyergyay Anna³⁰ (a családban Nina). Mindkét kedves családnál megismertem az igazi harmonikus, boldog családi életet, amely bárkinek mintaképe lehetett.

Az anyai nagyszülők régi Kisküküllő megyei birtokos család mintegy 2000 hold családi birtokkal, amelyből az anyósomé volt 300 holdon felüli maroscsapói birtok, amely az első agrárreform után 200 holdra csökkenvén, az 1945. évi agrárreform után pedig teljesen kisajátított a falusi belsőséggel együtt.

²⁷ Ferencz Tita (Krisztina), Ferencz József püspök unokája, apja uzoni és kilyéni Ferencz Gyula (1864–1908) magyar királyi erdőmester, anyja désfalvi Pataki Tinka, a házasságból egyetlen lány, Tita született.

²⁸ Deésfalvi Pataky Krisztina (Tinka) (1865–1926) apja id. Pataky László (†1918), anyja Sombori Krisztina (1842–1933).

²⁹ Ferencz Gyula 44 éves korában, 1908. január 21-én „reggeli 5 1/2 órakor hosszas szenvedés után megszűnt élni”.

³⁰ Ferencz József (1835–1928), Gyergyai Anna (1840–1931).

Menyasszonyommal együtt igyekeztünk mindent elkövetni, hogy esküvőnket mielőbb megtarthassuk. Akadály volt minden esetre az, hogy nem volt még az ügyvédi vizsgám, amelyet csak három évi ügyvédjelölti gyakorlat után lehetett letenni 1913 júniusában. Nagybátyám aggódott, hogy házasságom folytán nem-e marad félbe pályám, s meg fogom-e szerezni az ügyvédi diplomát. Mi, fiatalok azonban mégiscsak győztünk, ügyvéd principálisom is továbbra is mint bejegyzett jelöltet tartott nyilván, s nagy mértékben segítségünkre volt jószágos anyósom, aki a maroscsapói, már régebben lakatlan udvarházát számunkra rendbe hozatta, s így lakásunkról, elhelyezkedésünkről és berendezésünkről gondoskodott.

1912. október 12-ére volt kitűzve esküvőnk Magyarsároson megtartandó, a nagyszülei házban. Kolozsvárról indultunk nagybátyámmal, Ferencz József és neje nagyszülőkkal, dr. Ferencz József³¹ és Kocsy Andorné³² B[a]rta Erzsikő nagybátya, illetve nagynénivel együtt. Ebben az évben a hosszas és tartós esőzések következtében a talaj annyira megtelt vízzel, hogy még a hegyek oldalában is források keletkeztek, a hegyoldalak, szőlők csúszásnak indultak, a kavicsolatlan és kisértetlen utakon pedig nemcsak a jármű, de még a ló és szarvasmarha is elszüllyedt, úgyannyira, hogy ki kellett a sárból ásni. Az esküvőnk előtti napokban ismét oly kiadós eső hullott, hogy még gondolni sem lehetett arra, hogy bár ökrököt befogva kimehetnénk Magyarsárosra. Így aztán az utolsó napokban úgy határoztak, hogy esküvőnk Dicsőszentmártonban lesz megtartva, ahova Magyarsárosról bejöttek anyósom és az anyai nagyszülők. Mindnyájunkat szeretettel vártak feleségem nagybátyjai, dr. Ferencz Ákos vármegyei tiszti főügyész és neje, Serédy [így] Vilma,³³ Pataky Sándor,³⁴ a dicsőszentmártoni [19] járás főszolgabírája és neje, Gál Etelka. Polgárilag Pataky Sándor esketett, kinek erre egész járása területére joga volt az akkori törvények alapján. Egyházi áldást a püspök nagypapa, Ferencz József adott a dicsőszentmártoni unitárius templomban. Estefelé aztán feleségem nagybátyja, Pataky László négyesfogatával robotunk maroscsapói lakásunkra.

³¹ Ferencz József dr. (1873–1953) Ferencz József és Gyergyai Anna legkisebb gyermeke, jogot tanult, a világháború után az Országos Magyar Párt ügyésze és jogtanácsosa.

³² A név Kócsi formában fordul elő Kócsi Géza gyógyszerész gyászjelentőjében, akinek Kócsi Andor kir. törvényszéki bíró a testvére volt.

³³ Ferencz Ákos (1861–1922) Kisküküllő vármegye tiszti főügyésze, felesége Serényi Vilma (1873–1968), házasságukból egy fiú – Ferencz József, a magyarországi unitárius egyház püspöke – és egy lány (Ferencz Magda) született.

³⁴ Deésfalvi Pataky Sándor (1869–1938) főszolgabíró, a küküllői egyházkör felügyelő gondnoka.

A boldogságon kívül is megvolt mindenünk, ami kellett az élethez, volt kevés házbérjövödelmem a tordai házból, nagybátyámtól apanage, anyósom- és a sárosi nagyszülőktől sok mindent kaptunk, ami ellátásunkat és kényelmünket szolgálta. Szavamat állottam, dacára mindenkinek, készültem az ügyvédi vizsgámra, s nyomban jelentkeztem is a marosvásárhelyi ügyvédvizsgáló bizottságnál, mihelyt letelt a háromévi ügyvédi gyakorlatom ideje, s a vizsgát 1913 júniusában sikerrel le is tettem, teljesítvén azt a fogadalmamat, amit nagybátyámnak házasság előtt tettem.

Maroscsapón akkoriban sok birtokos család élt. Így feleségem nagybátyjának anyósa, özv. Szilágyi Lajosné, alispán özvegye, Felszeghy Ferenc, Boér Gábor, Mózes Attila, Egyed János. Birtoka volt még Csapón Boér Eleknek és Horváth Ákosnak, akik nem laktak a községben. Vizsgára készülődésem miatt inkább csak közvetlen szomszédunkkal, özv. Sándor Kálmánnéval és leányaival, Ilonával, a későbbi Kovács Sebestyénné[vel], Jolánnal, a későbbi ifj. Tisza Istvánnéval és Margittal, a későbbi Bors Mihálynéval jöttünk össze és voltunk jó barátságban. Én a gazdasággal sem foglalkoztam, a birtokot a feleségem nagybátyja, Pataky László kezelte.

Ügyvédi vizsgám letétele után megkezdtük az előkészületeket, hogy végleges lakhelyünkre, Tordára költözzünk. A tordai házat renováltattuk. A telken 2 ház volt, 4-4 szoba- és mellékhelyiségekkel. A fronton levő házat választottuk jövő lakásunknak, ennek rendbe hozása, új kályhával, fürdőszobával való ellátása megtörténvén, 1913 szeptemberében jöven át Tordára, pótolva egyúttal bútorzatunkat és berendezésünket, s én az udvari ház két szobájában megnyitottam ügyvédi irodámat.

A mostani ember, ki nem élt még 1914 előtt, el sem tudja képzelni és felfogni azt a biztonságot, nyugalmat, stabilitást, amelyben még akkor éltünk, amidőn még terveket szövögettünk a jövő életünkre vonatkozólag. Kezdtünk behelyezkedni az akkori tordai társadalom keretébe, mindenütt szívesen fogadtak. Irodám is beindult, s örömmel végeztem foglalkozásomat. Vártuk első gyermekünket, Jenőt, aki 1914. június 27-én született. Következő nap reggelén [20] kimenve a főterre, már köztudomásúvá vált Ferenc Ferdinánd trónörökös és neje Szarajevóban történt meggyilkolása. Megdöbbsentünk, és tudtuk, hogy ez nem marad következmények nélkül, előrevetítette már árnyékát a szörnyű jövő.

Fiunkat a dédapa, Ferencz József keresztelte, s a keresztelő már éppen egybeesett az általános mozgósítás kihirdetésével. Aki babonás, mindezeket már rossz előjelnek tekinti, s tényleg: Jenő fiunkkal kapcsolatosan sok szomorúság is ért minket később. Én megelőzően katonai szolgálatot nem teljesítettem, s az általános mozgósításkor nem kellett bevonulnom. Rövidesen azonban minden

férfi sorozás alá kellett álljon, s a nyomorékokat kivéve mindenkit be is soroztak, s be is vonultattak, mert a Szerbiával történt konfliktus világháborúvá fejlődött. Én is bevonultam Gyulafehérvárra az 50-ik gyalogezredhez, majd felülvizsgálat folytán a kolozsvári katonai csapatkórházhoz osztattam be mint szanitéc, ahol irodai szolgálatot teljesítettem. Ott voltam 1916 tavaszáig, amidőn mint mezőgazdát a katonai szolgálat alól felmentettek. Ekkor vettem át a csapói, akkor még 300 holdas birtokot, s a kövendivel együtt kezeltem.

Ügyvédi irodám menete az általános mozgósítással nagy mértékben lecsökkent, s a katonai bevonulással teljesen félbe is szakadt, a hűségeskünek a békeszerződés megkötéséig való le nem tétele miatt. 1921-ben dr. Bocsánczi András állását vesztett magyar közjegyzővel nyitottunk ügyvédi irodát.

Amint az ügyvédi gyakorlat folytatásában, éppúgy a gazdaság folytatásában is folytonos akadályok merültek fel. 1916-ban történt Románia hadba lépése a központi hatalmak ellen. Román csapatok vonultak be Erdélybe, s óvatosságból Kisküküllő megye is a polgárilag kiürített területekhez tartozott. Ez évben nyáron kis családom is Maroscsapón volt, én éppen csépeltem, midőn mindent otthagyva Tordára kellett jönnünk. Innen feleségem Jenő funkkal és az anyai nagyszülékkal anyósomhoz, Budapestre utaztak, aki akkor Szabó Albert budapesti közjegyző neje volt 1914 óta. Én még 1916 őszén hazahoztam az enyéimet Tordára egyhónapi budapesti tartózkodás után, mivel a hadműveletek már akkor Románia területén folytak. Dacára a rövid időnek, míg Csapótól távol voltam, sok volt a kárunk, amit az átvonuló székely menekültek és a fejtelenség okozott.

[Az] 1916–1918 közötti időszak, eltekintve attól a rövid időtől, [21] midőn Erdély földjét érintette a {háborús állapot}, aránylag csendben és a gazdálkodással járó sok munkával és strapával telt el. A nehézséget főként az okozta, hogy az 56 kilométerre fekvő Maroscsapóra Tordáról szekérral kellett mennem, főként a rossz vasúti közlekedés [miatt], részben pedig azért, mert mindig kellett vinni, avagy hozni valamit. Közben a 14 kilométerre fekvő Kövendre is mennem kellett. A gazdálkodást nagyon megszerettem, célul tűztem ki, hogy mindent elkövetek, hogy a csapói birtokot kellőképpen felszereljem, megfelelő épületekkel lássam el, modernizáljam, mert midőn [az] 1916[-os] évben átvettem, siralmas állapotban találtam, a gazdatiszt megfelelő felügyelet nélkül lelkiismeretlenül végezte a gazdasági munkákat, nagy területek parlagon heverték, tele tövissel és egyéb dudvával, s e művelés és munka után az eredmény is siralmas volt. 1917-ben anyai nagyszüleimtől kapott birtokrészem eladása folytán alkalmam volt marhaállományt beszerezni, amely feltétlen szükséges volt a gazdaság további fejlesztéséhez.

1918 nyarán már kezdtek ingadozni és bomlani a központi hatalmak frontjai, az olasz szövetségi hűség megtagadása, Amerika beavatkozása nyilvánvalóvá tették, hogy a háborút Németország és Ausztria–Magyarország elvesztette, s felgyűlt számlát keservesen kell majd megfizetni. November 1-jén a radnóti vásárból gabonával megrakott lószekérrel jöttem hazafelé, az úton el is sötétedtem, s éppen akkor érkeztem Tordára, midőn az állomás melletti nagy katonai raktárt fosztogatta a tömeg, s a szerzett katonai fegyverekkel céltalanul lövöldözött. A forradalom e napon érkezett Tordára, s itt is megalakult a „nemzeti tanács”. A frontról hazaérkezők elkeseredése, a kiállott sok szenvedés, a front mögötti lakosság utolsó évbéli nélkülözései átszakították a meglazult zsilipeket. A kormányzat gyengének bizonyult a mindinkább elszaporodó garázda tömegekkel szemben a rendet biztosítani és fenntartani. Az észak-amerikai Egyesült Államok akkori professzor elnöke, Wilson közhírré tett pontjai, a nemzeti kisebbségek önrendelkezési joga az ideálisan gondolkodó embert megzavarta, mindenki egy olyan rendszer és elrendezés megvalósítását remélte, ahol és amelynek keretén belül mindenki megtalálja majd a maga boldogulását. A fejlemények aztán megmutatták a jövő igazi arcát. A békeszerződések nem tárgyalások utáni kölcsönös megállapodások formájában jöttek létre, hanem békediktátumok alakjában. A diktálást mindinkább a „tigris” melléknévvel ellátott francia miniszterelnök, Clemenceau vette át, s mindenütt a féktelen nacionalizmus burjánzott fel, [22] amely aztán előkészítette a talajt a második világháború számára.

Az 1914–1918-as világháború befejeztekor Románia fővárosát, Bukarestet és az ország tekintélyes részét a német hadsereg tartotta megszállva Mackensen³⁵ tábornagy parancsnoksága alatt. Ez a hadsereg példás rendben vonult vissza, s utána a román hadsereg is átlépte a régi Magyarország erdélyi határait, és ellenállás nélkül vonult egészen Csucsáig. Közben 1918. december 1-jén megtörtént a Maniu és társainak vezetése mellett szervezett gyulafehérvári – Alba Iulia-i – román nemzetgyűlésen Erdély és kapcsolt részeinek, Bánátnak Romániához való csatlakozás[a] kimondása.

Tordára a román hadsereg 1918 karácsony szombatján vonult be, s e napon átvették a katonai és polgári igazgatást. Az erdélyi szászok, a bánáti svábok is hozzájárulván a csatlakozás kimondásához, az erdélyi magyarság magára maradt, és kábultságából csak később kezdett felocsúdni. Ennek egyik oka minden-

³⁵ Ludwig Friedrich August von Mackensen (1849–1945) szászországi porosz királyi katonatiszt, majd német császári tábornagy, az első világháborúban néhány hónap alatt, 1917 februárjára kapitulációra kényszerítette a román hadsereget és a segítségükre siető oroszokat.

esetre az volt, hogy a békeszerződést Magyarországgal csak 1921-ben írták alá, nemzetközi szerződéssel addig még nem voltak határai megállapítva.

Romániában a pártok uralma igen gyakran változott, s a magyarsággal szembeni, mint nemzeti kisebbséggel szembeni bánásmód is. Míg az erdélyi politikusok egy része, mint Goga Octavian³⁶ (csucsai paktum), Maniu Iuliu,³⁷ Vaida-Voi[e]vod³⁸ talán komolyan gondolták „kisebbségi jogainknak” a „kisebbségi szerződésben” lefektetett jogait [alapjait], illetve azoknak bár részbeni elismerését, az okiráltságbeli politikusok, élen a Brătianu³⁹ famíliával, teljes beolvasztásunkra gondoltak, felhasználván erre minden politikai, adminisztratív és gazdasági eszközt.

A trianoni békeszerződés megkötése után az erdélyi és kapcsolt részek magyarságának sorsa meg lévén pecsételve, Sándor József⁴⁰ és társai kezdeményezésére a Magyar Szövetség elnevezésű szervezetbe próbált tömörülni, megalakulásakor br. Jósika Sámuel⁴¹ választván elnökéül, s később Magyar Párt⁴² elnevezés alatt politikai pártba tömörült, illetve alakult át. A párt elnöki tisztét Jósikától

³⁶ Octavian Goga (1881–1938) költő, jobboldali politikus, miniszter. 1918-ban részt vett a párizsi béketárgyalásokon a Román Nemzeti Tanács tagjaként.

³⁷ Iuliu Maniu (1873–1953) jogász, miniszterelnök. Az Osztrák–Magyar Monarchia alatt a Román Nemzeti Párt alelnöke és országgyűlési képviselője, az olasz fronton harcolt, majd a gyulafehérvári nemzetgyűlés szervezője volt. Pártja színeiben bejutott Nagy-Románia parlamentjébe, majd a Nemzeti Parasztpártként újraszerveződő pártja elnöke. Miniszter három ízben. A szovjet hatalom berendezkedésekor működő, hírhedt Maniugárdák atrocitásairól tudnia kellett. A kommunista börtönökben lelte halálát, mint az egypárt-rendszer fő kerékkötője.

³⁸ Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) orvos, országgyűlési képviselő, a békekonferencián részt vevő román küldöttség tagja, Erdély és az Ókirályság egyesülésének szorgalmazója. Később három ízben Románia miniszterelnöke. Megalapította a királyságot támogató Román Frontot, 1946-tól haláláig házi őrizetre ítélte a kommunista hatalom.

³⁹ A Brătianu család sok politikust adott Romániának: miniszterelnököket, képviselőket, minisztereket.

⁴⁰ Pákéi Sándor József (1853–1945) közíró, politikus, az EMKE alapítója. A nagy háború utáni erdélyi magyar politikai mozgalmak vezéralakja volt. 1921. július 6-án alakult meg a Magyar Szövetség, amelynek egyik alapítója volt.

⁴¹ Báró Jósika Sámuel (1848–1923) főispán, országgyűlési képviselő, a király személye körüli miniszter, belső titkos tanácsos, az 1922 decemberében alapított Országos Magyar Párt elnöke haláláig.

⁴² Országos Magyar Párt. 1922. december 28. és 1938. március 30. – ekkor királyi rendelettel oszlatták fel a többi román párttal egyetemben – között igyekezett a román parlamentben képviselni a magyar kisebbségi érdekeket.

Ugron István⁴³ vette át, utóbb gr. Bethlen György,⁴⁴ egészen addig, amíg Romániában megszűnt a pártrendszeren alapuló alkotmányos élet, és 1937-ben Goga miniszterelnök elbocsátásával Călinescu vette át a kormányt, s rendezkedett be a divatossá vált egypártrendszer alapján, megalakítván a Nemzeti Újjászületési Frontot.

Az 1918. évi impériumváltással a magyarságra nézve nehéz idők jutottak osztályrészül [sic!]. Nem olyan könnyű egy nemzet [23] fiainak, akik ahhoz voltak szokva, hogy saját anyanyelvükön, saját maguk kormányozzák magukat – hogy egyik napról a másikra más ország polgáraivá váljanak, más nyelven beszéljenek, más mentalitást tegyenek magukévá. Az erdélyi magyarságot tévedésbe ejtették a wilsoni akadémikus jellegű és értékű, az ún. nemzeti kisebbségeket védő pontjai, melyek később a nemzeti kisebbségek jogait-kötelezettségeit nemzetközi szerződésben lefektetett ún. kisebbségi egyezményben vált volna kötelező erejűvé. A háborús állapotok megszűnése után egyelőre még szó sem volt a békeszerződések megkötésének lehetőségéről, melyet csak évek múlva helyeztek kilátásba, s melyektől az országhatárok végleges megvonása várható volt. Mindezen tényezők hatása alatt az erdélyi és bánáti magyarság tartózkodó magatartást tanúsított, s a magyar tisztviselők egy része, a nyugdíjasok, szabad foglalkozásúak nem tették le a kívánt hűségesküt, minek folytán egyik napról a másikra állás és megélhetés nélkül maradtak. A magyarság gazdasági érvényesülés tekintetében is lépésről lépésre hátraszorított. Az agrárreform eljárás következtében kisajátított vagyonaért majdnem a semmivel egyenlő ellenértéket kapott, melynek végrehajtása is tendenciózus volt. Egyházaink mezőgazdasági és erdőgazdasági vagyonából is alig maradt valami, így a magyarság gazdasági ereje és ellenállóképessége is fogytán fogyott. Sokan hagyták el Erdélyt és a kapcsolt részeket, repatriálván Magyarországra, ahol kezdetben sok nélkülözésnek voltak kitéve, mert a minden oldalról lecsonkított Magyarország a háború, forradalom és megszállások következtében teljesen el volt szegényedve, s csak lassacskán tudott lábra állni. A magyarok nemcsak Romániából, de Csehszlovákiából és Jugoszláviából is tömegesen menvén át a megkisebbedett Magyarországra, az átmenetek elhelyezése nagyon sok nehézségbe ütközött, ezerszámra laktak vasúti

⁴³ Ábránfalvi Ugron István (1862–1948) osztrák–magyar diplomata, nagykövetségi tanácsos, meghatalmazott miniszter. Az EME elnöke volt 1921–1925 között, az Országos Magyar Pártot 1923–1926 között vezette.

⁴⁴ Gr. Bethlen György (1888–1968), a család bethleni ágának leszármazottja. Jogi doktorátust szerzett. Császári kamarás, országgyűlési képviselő. Az első világháborúban hadnagyként harcolt, majd Trianon után az OMP elnöke 1926-tól 1938-ig.

kocsikban az emberek, de aztán lassanként mégis mindenki elhelyezkedést kapott, s a kis ország keblére ölelte fiait.

Az akkori társadalmi berendezkedésben az államfenntartó elemet a középosztály képviselte, s ezt az erdélyi román vezetők átlátván, nagy súlyt helyeztek a román középosztály kitermelésére s úgyszintén az értelmiségieknek a leggyorsabb tempóban való létesítésére. Tanfolyamok rendezésével gyorsan pótolták a magyar tanerőket, köztisztviselőket, s a kezdetben beállott zökkenőket, hézagokat elég gyorsan kitöltötték. Visszatekintve a múltra, az lett volna a helyes, ha a magyarság az impériumváltozás után is megtartja posztjait, legalább egyelőre kenyerük [24] biztosítva lett volna, mert a román politika célja kezdettől fogva a magyarságnak minden téren való háttérbe szorítása volt, ami aztán kulminált a nyelvvizsgára vonatkozó rendelkezések tendenciózus végrehajtásával és az ezzel kapcsolatos tisztviselői és munkáselbocsátásokkal, amihez még az arányszámra vonatkozó rendelkezések is hozzájárultak.

Az impériumváltozás kezdetétől fogva nem volt hiány az egyéni üldöztetésekből sem, s ehhez könnyen kerestek jogcímet. 1919 elején engem is letartóztatnak többekkel együtt mint kommunistát, de rövidesen ki is szabadultam bírósági eljárás nélkül. Napirenden voltak a házkutatások is.

Amint említettem, a hűségeskü le nem tétele miatt 1919 tavaszán az ügyvédi gyakorlatom ismét megszakadt, s ettől fogva még intenzívebben és hatásosabban folytattam a gazdálkodást, teljesen házi kezelésbe véve át a kövendi szántóbirtokot is. Kövenden engem az agrárreform nem érintett, csupán Bágyonban vesztettem el egy belsőséget, gör[ög]kath[olikus] templom céljára sajátították ki, egy és fél holdas szép belsőség volt, de természetesen mai napig sem építettek reá, mert volt az egyháznak megfelelő temploma, hanem parcellánként haszonbérbe adták, és 1949-ben eladták 180.000 lejért.

Maroscsapón csak 100 holdat hagytak meg, de utóbb még sikerült 100 holdat visszaszerezni, úgy hogy a 200 hold mezőgazdasági birtokon, amihez még belsőség és erdő is tartozott, szépen be lehetett rendezkedni a gazdálkodásra. Nekem ebben nagy örömöm telt, s ezt a gazdaságot teljesen elhanyagolt állapotából virágzóvá és jövedelmezővé tettem. A marha és sertésállományt állandóan szaporítottam, s így alkalmam volt a földet jobb karba helyezni, termő erejét emelni és jobban megművelni. Gépeket, megfelelő szerszámokat szereztem be, s minthogy embereimet igyekeztem jobban ellátni és javadalmazni, mint ahogy azon a vidéken szokásos volt, megbízhatóbb személyzetre tettem szert. Megkezdtem a tanya átépítését, mivel ott csak romokat találtam. Legelőször a szekerek, szerszámok elhelyezésére egy csúrt építettem a faluban volt csűr anyagából. Átépítettem beton alapra helyezve, beton járdákkal és kifolyókkal a 32 nagy marhá-

ra elégséges istállót, újonnan fedve cseréppel és egy kisebb istállót a növendék marhák részére. Építettem három disznóólat, ezek közül egyik volt malacoztató, másik hízók részére. Az első években sokszor egerek is voltak a hálótársaim. De minden gazda, legalább is a java – így láttam és tapasztaltam falun – először a jószág elhelyezéséről gondoskodik, s [25] azután építi fel lakóházát. Aki ezt másként csinálta, úgy tapasztaltam, hogy cifrán kezdte, és szegényen végezte. Én is csak azután építettem a tanyán a három helyiségből álló téglaházat beton alapon, cseréppel fedve, melyből egy szoba az én lakószobám volt, a többiben a béresbíró lakott. Ezt követően még épült két cselédház négy család részére beton alapon, cseréppel fedve, egyik téglából, másik rakófából, s a legnagyobb örömöm akkor volt, amidőn a gabonást láttam büszkén kiemelkedve a többi épületek közül – beton alapon, a földszinten betonpadlózattal, cementtel kifugázott téglafallal, pléh fedéllel, 7 vagon gabonát befogadó képességgel, az emelet hajópadlóval ellátva. Úgy volt építve, hogy szükség esetén akár kisúrolható volt az egész épület, eger avagy a magtárra oly káros zsizsik nem szaporodhatott el benne.

Építettem még egy kézi magtár célját szolgáló kisebb épületet, ahova tartályokban és szuszékokban a mindennapi szükséglet és a hizlalások céljára szolgáló gabonát tartottam. Legutolsó építkezésem egy gépszín volt, ahová a vetőgépek és egyéb féltettebb gépek voltak zár alá helyezve.

A gazdaság fel volt szerelve egy nagyon mély, jó vizű kúttal, amelyben a víz szintje sohasem változott, akármilyen szárazság is volt, vízfeleslege egy másik mélyen fekvő forrást táplált, amelyből aztán egy csermely folydogált, biztosítva a sertések fürdőjét. Az itatóvályút vasbetonból csináltattam, 10-12 ökor ihatott belőle egyszerre. A csordamarhák részére legelőjükön egy betongyűrűs kutat ásatam, betonitatóval ellátva.

A károsodás elkerülése végett az útvonalon, ahol a csordamarhák és a disznók legelni jártak, deszkából és szegesdrótból kétoldali kerítést csináltattam. Gondoskodtam a tanyai utak rendben tartásáról, kiárkolásáról, betonátereszek elhelyezésével s a vízelvezető árkok rendes takarításáról, rendben tartásáról, miáltal a réten termett fű minőségét javíthattam. Nem hanyagoltam el a tanya és szérűskert körüli fásításokat, az árkolások mellett az akácfák ültetését, annál is inkább, mert a vidék fában szegény volt.

Olyan volt már 1944-ben ez a gazdaság, hogy öröm és boldogság volt ott tartózkodni.

Munkánk és igyekezetünk után a jó Isten is áldást adott, háládatlanság lett volna jobb terméseket is kívánni. Legutolsó boldog tanyai tartózkodásom 1944 augusztus végén volt, feleségemmel együtt, aki egyébként nem nagyon rajongott

a gazdaéletért, s ritkán jött velem, inkább csak egy-egy fél napra, amikor autóval [26] jöttünk és mentünk, s mintha előre éreztem volna valamit, hogy ott utoljára tartózkodunk, kierőszakoltam, hogy 7-8 napig velem legyen ott utolsó cséplésünkön. Még vendégeket is fogadtunk, felkerestek a szomszédos Kerelőszentpálon lakó gr. Haller István és felesége, jó barátaink.

És aztán 1944 szeptemberében minden elveszett és minden elpusztult, rommá lett, úgy mondják, hogy jelenleg az épületekből sem létezik semmi.

Mintegy 40 darab szarvasmarhánkat hajtották el, mintegy 70 darab disznót, malacot, juhokat, széthordván több vagon gabonát, mert részben már cséplünk is.

Dacára annak, hogy állandó lakásunk Tordán volt, én majd minden héten megfordultam a csapói tanyán, s így állandóan szemmel tarthattam a munkálatok folytatását, s felügyelhettem megbízottam ténykedéseit. A Torda–csapói utat gazdálkodásom kezdetén lószekérrel, később, midőn a vasúti forgalom kedvezőbb lett, vasúton tettem meg, 1929- vagy 1930-ban egy hathengeres Fiat autót vettem, s azzal gyorsan és kényelmesen járhattam ezt az utat, s ez feltétlen szükséges is volt, mert munkaköröm és elfoglaltságom mindinkább többoldalú és kiterjedtebb lett, s ezért rendszerint csak délutánonként tudtam Csapóra menni az estével is meghosszabbítva a napot, míg Kövendre mindinkább csak vasárnaponként. A munkálatok és az eredmény azonban nem sínylette meg, mert a gazdaságok jól be lévén vezetve és felszerelve, s megbízottaim is eléggé becsületesek lévén, hogy úgy mondjam, a rendes kerékvágásba beállítva, már maguktól mentek.